

Mutta tässä kohden Tristanin taru poikkeaa konventionaalisista Graal-tarinoista. Koska Tristanin taru on käänteinen Graal-tarina se ei suinkaan ole hedelmällisyyden ja jälleensyntymisen runoelma, vaan rakkauden ja kuoleman ja hedelmättömyyden runoelma. Isolde saapuu Tristanin kotisaarelle liian myöhään pelastaakseen Tristanin ja kuolee kohta itsekin. Sillä tämä Graal-taru ei kerro kuolemattomasta hengestä ja henkisestä jälleensyntymisestä, se kertoo liiankin kuolevaisesta lihasta.

Rakastavaisten tuho on siis aivan väistämätön. Ei välttämättä siksi, että kyse on ”kielletystä” rakkaudesta vaan siksi, että kyse on maallisesta rakkaudesta. Eikä maallinen rakkaus Graalin piirissä koskaan voi johtaa pelastukseen - kuten tekee taivaallinen rakkaus - vaan johtaa aina tuhoon.

Wagnerin Tristan und Isolde (ja luonnollisesti myös Gottfriedin Tristan, vaikkei aivan yhtä suuressa määrin!) on siis allekirjoittaneen tulkinnan mukaan sekä sekulaarinen että käänteinen Graal-runoelma (oikeastaanhan sekulaarinen Graal-runoelma on väistämättä käänteinen Graal-runoelma!).

Se seurailee pääpiirteissään muiden Graal-runoelmien runkoa, mutta tietyissä ratkaisevissa koh-

dissa se kääntää tapahtumat päällelleen ja päätyy päinvastaiseen lopputulokseen. Sakraalisuudesta tulee sekulaarisuutta, taivaallisuudesta maallisuutta, spirituaalisuudesta karnaalisuutta, hedelmällisyydestä hedelmättömyyttä, elämästä kuolemaa, pelastuksesta tuhoa.

Tämä tekee Tristan und Isoldesta hänen Parsifalinsa selkeän sisarteoksen ja samalla sen antiteesin - Parsifalhan (katso Bacon: Wagnerin Parsifal resignaation ja regeneraation vertauskuvana) kuvaa jälleensyntymistä ja elämän jatkumista, kuten kaikki oikeat Graal-tarinat. Molemmat käsittelevät samoja teemoja, mutta täsmälleen päinvastaisilla tavoilla. Se, mikä Parsifalissa on positiivista, kääntyy Tristan und Isoldessa negatiiviseksi. Parsifalin agape kääntyy Tristanissa erokseksi. Ja siinä missä Parsifal on kristillinen teos, Tristan on hindulainen ja buddhalainen teos, mielenkiintoista kyllä.

Tristan und Isolde on Wagnerin oman onnetoman rakkauden, Schopenhauerin Die Welt als Wille ja itämaisen mystillisfilosofisen ajattelun leimama loputon ja loputtoman nerokas Autio maa.

Petri Salin on helsinkiläinen vapaa kirjoittaja.

Hannu Salmi:

GRAALIN PUOLUSTAJA VAI WAGNER-SYNDIKAATTI?

Bayreuthin piiri Wagner-kuvaa vaalimassa

Richard Wagner kuoli vuonna 1883 Venetsiassa. Asuttuaan Bayreuthissa 11 vuotta hän oli ehtinyt rakentaa kaupungista taiteensa tukikohdan. Bayreuthissa toimitettiin kaikkien Wagner-entusiastien äänenkannattajaa Bayreuther Blätter -lehteä, ja kaupunkiin keräännettiin kuuntelemaan *Meisterin* teoksia suuren juhlateatterin näytäntöihin - aluksi tosin epäsäännöllisemmin kuin Wagner oli toivonut. Wagneriaanien elämän ehdottomaksi keskipisteeksi oli noussut Villa Wahnfried, josta käsin säveltäjä oli johtanut ihailijakuntaansa ja josta käsin hänen perillisensä, ns. Bayreuthin piiri jäi luotsaamaan 'projektia' ja vakiinnuttamaan Wagnerin asemaa saksalaisessa kulttuurielämässä.

Kun Wagner kuoli, hänen papereistaan ei löytynyt testamenttia, joka olisi antanut Cosimalle yksinoikeuden Bayreuthin musiikkijuhlien johtamiseen.¹ Wagner oli jo 60-luvulta lähtien rakentanut elämänsä järjestelmällisesti jälkipolvia ajatellen, mutta kuningasajatuksensa suhteen hän oli jäänyt epävarmaksi. Ilmeisesti hän ei lopulta jaksanut uskoa, että juhlien säännöllisyys olisi voitu taata. Vähän ennen kuolemaansa hän oli kirjoittanut Angelo

Neumannille kirjeen, josta paljastuu, ettei hänellä ollut käsitystä siitä, kuka hänen työtään voisi jatkaa. Tässä Venetsiassa 29. syyskuuta 1882 päivätyssä kirjeessä Wagner kirjoittaa:

Parsifalin mukana seisoo tai kaatuu Bayreuthin luomukseni (...) kuka jatkaisi sitä tarkoittamallani tavalla, on minulle arvoitus ja myös jää hämärän peittoon.²

Wagner oli ennen kuolemaansa ehtinyt rakentaa Bayreuthista tukikohdan taiteelleen, mutta hän ei osannut ajatella, että hänen vaimonsa Cosima voisi ryhtyä elämäntyön jatkajaksi.

Richard Wagnerin kuoltua Cosima otti ohjat määrätietoisesti käsiinsä ja päätti jatkaa yhteistyötä miehensä työtovereiden kanssa. Allgemeine Wagner-Verein oli jo päättämässä myös muiden säveltäjien kuin Wagnerin mukaanotosta Bayreuthin juhlille, mutta Cosima esti hankkeen välittömästi.³ Virallisesti Cosima sai Bayreuthin musiikkijuhlien johdon käsiinsä vuonna 1885, jonka jälkeen hän pyrki tuomaan lavalle kaikki miehensä teokset (nuo-

ruusvuosien oopperoita lukuun ottamatta).⁴ Kään-
teentekevä esitys oli vuoden 1888 *Nürnbergin mes-
tarilaulajat*, jonka näyttämöllepanosta Cosima itse
huolehti. Esitys saavutti suurta huomiota, eikä tä-
män jälkeen Bayreuthin asemaa Saksan tärkeimpä-
nä Wagner-näyttämönä epäilty.⁵

Cosima Wagnerin valtakaudella vakiintui ns.
Bayreuthin piiri, joka asettui Richard Wagnerin
hovitulkitsijaksi ja jäi vartioimaan paitsi mestarin
musiikillista myös hänen aatteellista perintöään.
Tärkeän jalansijan Bayreuthissa saivat Bayreuther
Blätter -lehden päätoimittaja Hans von Wolzogen
sekä Wagnerin vävy Houston Stewart Chamberlain,
joka oli nainut Cosiman ja Richardin Eva-tyttären.
Chamberlain kuului pitkään Wagnerin ajatusten it-
seoikeutettuihin tulkitsijoihin, jonka kautta Wagne-
rin ajatukset myöhemmin muuntautuivat natsismiin
soveltuviksi.⁶ Juuri Chamberlainin takia Adolf Hit-
ler vieraili Bayreuthissa lokakuussa 1923.⁷

Cosima, joka eli lähes puolivuosisataa miehen-
sä kuoleman jälkeen (vuoteen 1930 asti), päätti
omistaa elämänsä miehensä muistolle. Bayreuthin
piiri löi lähtemättömän leimansa jälkipolville säi-
lyneeseen Wagner-materiaaliin. Cosima ja hänen
innokas apurinsa Chamberlain eivät juurikaan pii-
tanneet historiallisesta totuudenmukaisuudesta, siksi
arkistotutkimusta ei pidetty kovin tärkeänä. Tässä
suhteessa kuvaava on Chamberlainin 13. tammikuu-
ta 1905 Cosimalle kirjoittama kirje, jossa hän antaa
ymmärtää, ettei arkistotyöskentelyllä ollut paljoa-
kaan arvoa: historiallisia dokumentteja tärkeämpiä
olivat mestarin sävellykset:

...olen sitä mieltä, että kärsimme kaikki
dokumenttien etsinnästä ja että suurmies-
tä tulisi arvioida enemmän hänen teosten-
sa ja vähemmän (mitä vähemmän sen
parempi) muiden todisteiden valossa.⁸

Cosima Wagnerin kielteinen suhtautuminen 'to-
tuudenmukaiseen' Wagner-kuvaan paljastuu kiin-
nostavasti hänen yrityksissään retusoida lähteistöä.
Kun esimerkiksi Wagnerin kirjeet Mathilde Wesen-
donkille vuonna 1904 julkaistiin, mukaan kelpuu-
tettiin vain sellaiset kirjeet, jotka antoivat Richar-
din ja Mathilden suhteesta platonisen kuvan.⁹

Wagnerin omaelämäkerran *Mein Lebenin* koh-
dalla toimenpiteet olivat yhtä voimakkaita. Alun-
perin Wagner kirjoitti muistelmansa kuningas Lud-
wig II:n pyynnöstä - ja joutui jo itse retusoimaan
omaa elämäänsä, sillä hän halusi jättää vallanku-
mouspuuhailunsa, naisseikkailunsa sekä 'rahahuo-
lensa' ainakin suurelta osalta tarinan ulkopuolelle.
Wagner aloitti kirjoittamisen (sanelun) heinäkuu-
sa 1865 ja hävitti samalla punaisen kirjansa, jota
hän oli käyttänyt päiväkirjanaan.¹⁰ Näin *Mein Le-
ben* jäi ainoaksi elämänvaiheiden dokumentiksi ajal-

ta ennen vuotta 1864.

Mein Leben valmistui vasta vuonna 1880, jol-
loin Wagner sai teoksen neljännen osan (vuodet
1861-64) sanelun päätökseen. Kolme ensimmäistä
osaa oli jo ehditty julkaista vuosina 1870-75. Wagne-
ner painatti teoksen yksityisesti Baselissa italialai-
sen Bonfantinin kirjapainossa, siksi ettei edes kirjan-
painaja - joka osasi vain italiaa - olisi ymmärtänyt,
mitä teoksessa sanottiin. *Mein Lebenin* painos oli
vain 18 kappaletta, jotka Wagner aikoi jakaa uskol-
lisimmille ystävilleen. Wagnerin kuoltua vuonna
1883 Cosima pyysi takaisin kaikki 18 teosta ja il-
meisesti hävitti suurimman osan niistä. Vasta vuon-
na 1911 Cosima antoi luvan elämäkerran uudelleen-
julkaisuun. Samalla Cosima toimitti Wagnerin teks-
tin uudelleen ja neutraloi mestarin voimakkaita
sanakänteitä.¹¹ Mielenkiintoista on, että vuoteen
1911 asti *Mein Lebenin* sisältämä tieto säilyi vain
harvojen hallussa, jonkinlaisena salatieloutena.¹²

Tämä salatielous säilyi Bayreuthin piirin yksin-
oikeutena. Vain Richard Wagnerin hovibiografi
Carl Friedrich Glasenapp ja Houston Stewart Cham-
berlain saivat tutustua tärkeisiin lähteisiin. Samalla
he saivat kunnian toimia sanansaattajina Bayreut-
hin ja muun maailman välillä. Muiden tutkijoiden
oli tyytyminen viittaamaan *Mein Lebeniin* tai Cosi-
ma Wagnerin päiväkirjoihin vain Glasenappin ja
Chamberlainin kautta.¹³ Bayreuthin piiri loi siis läh-
tökohdan Richard Wagnerin elämänvaiheiden
tarkastelulle. Cosiman tarkan huolenpidon alaisena
syntyivät Carl Friedrich Glasenappin *Richard Wagne-
rs Leben und Wirken* (1876-77) (joka valmistui
Richard Wagnerin vielä eläessä) ja *Das Leben
Richard Wagners* (1894-1911) sekä Houston Ste-
wart Chamberlainin teokset *Das Drama Richard
Wagners* (1892) ja biografia *Richard Wagner*
(1896).¹⁴

Bayreuthin piiri pyrki valvomaan *Meisterin* jul-
kista kuvaa ja vaientamaan 'turhan' kriittiset näkö-
kulmat. Mielenkiintoinen kädenvääntö käytiin Wen-
delin Weißheimerin teoksesta *Erlebnisse mit
Richard Wagner, Franz Liszt und vielen anderen
Zeitgenossen* (1898). Wagner oli tavannut Weiß-
heimerin vuonna 1858 Zürichissä.¹⁵ Myöhemmin he
tapasivat useita kertoja, milloin Mainzissa tai
Biebrichissa, milloin Münchenissä.¹⁶ Muistelmiinsa
Weißheimer taltioi Wagnerin sellaisena kuin hän oli
mestarin oppinut tuntemaan: ailahtelevana, ainai-
sissa rahahuolissa vaikeroivana, kaikkea muuta kuin
ihanneihmisenä. Vaikka Weißheimer lukeutuikin
Wagnerin musiikin kannattajiin, hän ei antanut sen
sokaista itseään. Asian ilmaisi osuvasti Eduard
Hanslick wieniläisessä Neue Freie Presse -lehdes-
sä 8. syyskuuta 1898 ilmestyneessä arvostelussaan:

Kirjoittaja tunnetaan Bayreuthin mesta-
rin toimeliaana kannattajana ja ihailija-
na. *Siitä huolimatta wagneriaanit ovat*

raivostuneet hänen harvinaisen kiinnostavasta kirjastaan, koska se sisältää tosiasioita, jotka jälleen kerran heittävät epäsuotuisaa valoa Wagnerin hahmon ylle...¹⁷

Weißheimerin kirjan innoittamana myös Die Gegenwart -lehti intoutui kuvailemaan Wagnerin kiittämätöntä luonnetta:

Karkeasti ottaen kantaa Wagner ihmisenä suurelta osin itse vastuun herättämistään voimakkaasta vastustuksesta. Hän ei ollut luonteena rikkeetön, päinvastoin hänet tunnetaan häikäilemättömänä kiihijänä ja jättiläismäisenä egoistina, joka petkutti lähes kaikkia ystäviään (...) Myös kapellimestari Wendelin Weißheimer, yksi hänen intiimeimmistä tuttavistaan, kuului tähän petettyjen ja pettyneiden ystävien joukkoon...¹⁸

Bayreuthin piiriä ei polemiikki Wagnerin luonteen kielteisistä puolista miellyttänyt. Cosima Wagner levitti lehdistölle vastakkaista informaatiota. Niin ikään Carl Friedrich Glasenappin *Das Leben Richard Wagners* -teoksen kolmas osa (Dritter Band: 1853-1864), joka oli juuri valmistumassa, remontoitiin uudelleen. Erityisesti vuodet 1858-64, Wagnerin Münchenin vuosia edeltänyt päämäärättömän vaeltelun kausi, joutui uudelleenarvioinnin kohteeksi.¹⁹ Weißheimerin mukaan Glasenapp ”tiesi aikaisemmin tietystä Wagnerin elämänvaiheesta hyvin vähän, ‘Erlebnisse’-teoksen julkaisemisen jälkeen sen sijaan hyvin paljon, *niin paljon*, että hän on omistanut tälle episodille aiemman vaatimattoman luvunpätkän sijasta *kaksi* suurta lukua”.²⁰

Vuonna 1901 Wendelin Weißheimer puuttui asiaan vielä pamfletissaan *Press-Manipulationen des Wagner-Syndikats gegen Weißheimer’s Erlebnisse mit Richard Wagner*. Weißheimerin mukaan Glasenapp kieltää tosiasiat toteamalla niiden olevan ”tuulestatemmattuja”.²¹ Glasenapp kieltää esimerkiksi mahdollisuuden, että Wagner olisi voinut harrastaa ruletinpelausta.²²

Weißheimerin mukaan Bayreuthin piiri oli todella Wagner-syndikaatti, joka pyrki manipuloimaan Richard Wagnerista julkisuudessa muodostettua kuvaa. ‘Wagner-syndikaatti’ -nimitystä oli käyttänyt jo Eduard Hanslick Neue Freie Presse -lehden arvostelussaan. Hanslick muistutti mieliin kuusi vuotta aikaisemmin aiheutuneen kohun, jonka Ferdinand Prägerin teos *Wagner, wie ich ihn kannte* (1892) oli aiheuttanut:

Miksi, niin kysymme, tyrnäsi Hra Chamberlain, Wagner-yhteisön kiittämätön ylipappi, Ferdinand Praegerin kirjan ‘Wagner, wie ich ihn kannte’? Tämähän oli var-

maankin yksinkertaisin, kätevin menetelmä poistaa kertomus, joka oletettavasti sisälsi epäsuotuisaa, virheellistä tietoa Wagnerista. Kirjallisesti korrekti, jalo tapa se tuskin oli. Eikä välttämättä edullisinkaan. Wagner-syndikaatti olisi tehnyt viisaammin, jos se olisi korjannut kaikki Praegerin teoksen virheet ja antanut yleisön vetää johtopäätökset.²³

Ferdinand Prägerin teos raivostutti suuresti Bayreuthin piiriä. Houston Stewart Chamberlain kirjoitti teoksesta murskaavan kritiikin vuonna 1894²⁴, ja tuloksena oli, että kustantaja Breitkopf & Härtel veti kirjan pois myynnistä.²⁵ Nykyisen käsityksen mukaan Präger oli todella väärentänyt Wagnerilta saamiaan kirjeitä²⁶, joten syy ärtymykseen oli olemassa. Bayreuthin piiri kuitenkin reagoi maestron mustaamiseen ylikorostuneesti. Arveltiin jopa, että ‘Wagner-syndikaatti’ oli todella yrittänyt taivutella kustantajaa sensuuritoimiin.²⁷

Vielä 1880- ja 1890-luvulla Wagnerin kannattajien ja vastustajien, wagneriaanien ja antiwagneriaanien taistelu roihusi voimakkaana. Wagnerin kannattajat kirjoittivat ahkerasti idolinsa puolesta. Bayreuthin piiri puolestaan vartioi mestarin taiteen ja aatteiden koskemattomuutta mustasukkaisen tarkasti. Ei ihme, että myös kiivaita vastustajia löytyi. Tähän antiwagnerismiin liittyivät sekä Prägerin että Weißheimerin tapaukset. Weißheimer tunnettiin Wagnerin musiikin ihailijana, mutta radikaalia oli, että hän halusi erottaa toisistaan ihmisen ja taiteen. Väistämättä Weißheimer luokiteltiin nyt antiwagneriaaniksi. Niinpä lehtien palstoilla Eduard Hanslickin kaltaiset ansioituneet Wagnerin vastustajat saattoivat käyttää tilaisuutta hyväkseen Bayreuthin piirin kritisoimiseen.

Kuten on nähty, Cosima Wagnerin valtakaudella Bayreuthin piiri keskittyi tiukasti Wagner-myytin ylläpitoon - sekä hyvässä että pahassa. Weißheimerin ja Prägerin tapaukset osoittavat, kuinka mustasukkaisesti Wagnerin perintöä pyrittiin vartioimaan. Samalla nerokultti jatkui Bayreuther Blätter -lehdessä yhtä korostuneesti kuin Wagnerin itsensä aikana. Wagnerin aatemaailman puolesta rummutettiin kiivaasti, sillä Bayreuthin piirin mielestä Wagnerilla oli relevanttia sanottavaa koko Bismarckin Saksalle. Cosima Wagnerin johdolla vaalittiin *Meisterin* utopiaa saksalaisesta kulttuurista, siitä mitä Saksa *voisi olla*.²⁸

Vuodesta 1864 lähtien Wagner oli yrittänyt toteuttaa ajatuksiaan ja vaikuttaa myös poliittista tietä uuden, valtiollisesti ja kulttuurisesti yhtenäisen Saksan syntymään. Jo ennen kuolemaa hänelle valkeni, että projekti oli kärsinyt haaksirikon. Hän ymmärsi, että hänen pyrkimyksensä saada virallinen tuki yhtenäiseltä Saksalta oli epäonnistunut: hänen Saksansa jäi vain mahdollisuudeksi. Vastuun

tämän ‘mahdollisuuden’ jatkokehittelystä ja eteenpäin viemisestä hän jätti lähipiirilleen, Bayreuthin piirin yksinoikeudeksi. Cosima Wagnerin johdolla aloitettiin ‘mestarin’ ajatusten tulkinta ja muovaus kulloisenkin poliittisen tilanteen kannalta soveliaiksi. Wagner oli tietoisesti pyrkinyt avainasemaan saksalaisten kansallisen itseymmärryksen kannalta. Ilmeisesti Cosima ymmärsi, ettei kansakunnan tie saksalaisuuden olemukseen voisi avautua Wagnerin taiteellis-poliittisen utopian kautta. Taide voitiin politisoida, mutta ei päinvastoin. Jotta taiteen asema voisi säilyä, oli ajatukset sovitettava tilanteen mukaan. Varsinaisen valtion ja wagnerismin liiton toteutti vasta Siegfried Wagnerin vaimo Winifred, joka johti Bayreuthin musiikkijuhlia natsismin kaudella (vuosina 1933-45): Hitlerin alaisuudessa Wagnerin taide muuntui ‘uudestisyntymän lähteestä’ poliittiseksi fasadiksi: genius sai väistyä. Saksalaisen kulttuurin rooli ei enää ollut ihmiskunnan onnellistuttaminen. *Weltbeglückerin* tilalle astui vallanhimoinen *Welteroberer*, maailmanvalloittaja.

Kirjoittaja on turkulainen historiantutkija.

Viitteet:

- ¹ MACK, Dietrich: Vorwort. - Cosima Wagner: Das zweite Leben. Briefe und Tagebuchaufzeichnungen 1883-1930. Herausgegeben von Dietrich Mack. München 1980, s. 10.
- ² Wagner, Richard: Briefe 1830-1883. Hrsg. von Werner Otto. Berlin 1986, s. 447.
- ³ EGER, Manfred: Die Bayreuther Festspiele und die Familie Wagner. - Richard-Wagner-Handbuch. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachwissenschaftler hrsg. von Ulrich Müller und Peter Wapnewski. Stuttgart 1986, s. 599.
- ⁴ MISTLER, Jean: Richard Wagner et Bayreuth. Rungis 1980, s. 73; EGER, s. 599-600.
- ⁵ Ks. tarkemmin EGER, s. 600.
- ⁶ Ks. tarkemmin HANISCH, Ernst: Die politisch-ideologische Wirkung und "Verwendung" Wagners. - Richard-Wagner-Handbuch. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachwissenschaftler hrsg. von Ulrich Müller und Peter Wapnewski. Stuttgart 1986, s. 643; BAUER, Oswald G.: Die Aufführungsgeschichte in Grundzügen. - Richard-Wagner-Handbuch. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachwissenschaftler hrsg. von Ulrich Müller und Peter Wapnewski. Stuttgart 1986, s. 663.
- ⁷ Ks. tarkemmin Hitler, Adolf: Mein Kampf. Zwei Bände in einem Band. Ungekürzte Ausgabe. 143.-144. Auflage. München 1935, s. 296.
- ⁸ H.S.Chamberlainin kirje Cosima Wagnerille 13.1.1905, teoksessa Cosima Wagner und Houston Stewart Chamberlain im Briefwechsel 1888-1908. Hrsg. von Paul Pretzsch. Zweite Auflage. Leipzig 1934, s. 680-682.
- ⁹ Ks. tarkemmin Wagner, Richard: Richard Wagner an Mathilde Wesendonk. Tagebuchblätter und Briefe 1853-1871. Sechszwanzigste durchgesehene Auflage. Berlin 1906, passim. Kirjeenvaihdon ensimmäinen painos julkaistiin

vuonna 1904.

- ¹⁰ WATSON, Derek: Richard Wagner. New York 1979, s. 13-14; Wagner, Richard: Mein Leben. Vollständige, kommentierte Ausgabe. Hrsg. von Martin Gregor-Dellin. München 1976, s. 2. Ks. myös DEATHRIDGE, John: Grundzüge der Wagner-Forschung. - Richard-Wagner-Handbuch. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachwissenschaftler hrsg. von Ulrich Müller und Peter Wapnewski. Stuttgart 1986, s. 805-807.
- ¹¹ WATSON, s. 14; DEATHRIDGE, s. 815-816.
- ¹² Samoin kävi Cosima Wagnerin päiväkirjojen ja Richard Wagnerin ns. Ruskean kirjan, jotka pääsivät laajan yleisön - ja samalla tutkijoiden - käsiin vasta 1970-luvulla. Ruskea kirja julkaistiin vuonna 1975 ja Cosiman päiväkirjat vuosina 1976-77. Cosima piti lähteitä tiukasti hallinnassaan ja luovutti ne vihdoin tyttärelleen Evalle. Eva teki vuonna 1942 jälkisäädöksen, jonka mukaan molempia teoksia tuli säilyttää vielä seuraavat 30 vuotta pankkiholvissa. Kaiken lisäksi Eva tarveli viisi Ruskean kirjan sivua yrittessään kätkeä isänsä ailahtelevat tunteenpurkaukset. Niin ikään hän leikkasi seitsemän sivua kokonaan pois, ja ne ovat yhä kadoksissa. Ks. tarkemmin WATSON, s. 15-16, MACK, s. 5-16.
- ¹³ Ks. mm. DEATHRIDGE, s. 816; WATSON, s. 15-16; MACK, s. 5-16. Tärkeisiin lähteisiin sai tietenkin tutustua myös Cosima Wagnerin hovibiografi kreivi Richard du Moulin-Eckart. Ks. Richard du MOULIN-ECKART: Cosima Wagner. 2 Bde. München 1929-31.
- ¹⁴ Ks. esim. DEATHRIDGE, s. 816-817. Ks. myös GLASENAPP, Carl Friedrich: Das Leben Richard Wagners. Dritte, gänzlich neu bearbeitete Ausgabe von 'Richard Wagner's Leben und Wirken'. 6 Bde. Leipzig 1894-1911, passim; CHAMBERLAIN, Houston Stewart: Richard Wagner. Ungekürzte Volksausgabe zum Richard Wagner -Jahr 1933. München 1933, passim. Cosima Wagner todella tarkasti huolehti, millaista työtä Glasenapp ja Chamberlain tekivät. Hän luki materiaalin sitä mukaa, kun teksti valmistui. Ks. esim. Cosiman kirje Glasenappille 13.6.1903, teoksessa Wagner, Cosima: Das zweite Leben. Briefe und Aufzeichnungen 1883-1930. Herausgegeben von Dietrich Mack. München 1980, s. 633-635.
- ¹⁵ Weißheimer, Wendelin: Erlebnisse mit Richard Wagner, Franz Liszt und vielen anderen Zeitgenossen nebst deren Briefen. Dritte Auflage. Stuttgart und Leipzig 1898, s. 24-29. Wendelin Weißheimer (1838-1910) oli kapellimestari, musiikinopettaja ja säveltäjä, joka oli kiinnostunut Wagnerin tuotannosta jo varhain. Ks. tarkemmin Weißheimer, s. 4-8. Derek WATSONin mukaan Weißheimerin ja Wagnerin ystävyys katkesi, kun Wagner ei vuonna 1868 suostunut tutustumaan Weißheimerin tuoreeseen oopperaan *Theodor Körner*. Ks. lähemmin WATSON, s. 236-237. Neljä vuotta myöhemmin augsburgilainen Allgemeine Zeitung väitti, että Wagner oli järjestänyt Weißheimerin oopperan kantaesityksen, ks. Allgemeine Zeitung 3.5.1872. Tämä väite ei ilmeisesti pitänyt paikkaansa, ks. esim. WATSON, s. 259-260; KÜHNEL, Jürgen: Wagners Schriften. - Richard-Wagner-Handbuch. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachwissenschaftler hrsg. von Ulrich Müller und Peter Wapnewski. Stuttgart 1986, s. 585. Wagner myös itse kiisti väitteen lehdelle kirjoittamassaan kaksiosaisessa vastineessa, ks. Allgemeine Zeitung 1.6. & 10.6.1872.

¹⁶ Ks. esim. Wagner, Richard: Mein Leben, s. 671-672, 687, 696, 698, 701, 707, 711, 713-715, 722, 755.

¹⁷ Neue Freie Presse 8.9.1898.

¹⁸ Die Gegenwart 9.7.1898.

¹⁹ Ks. lähemmin GLASENAPP, Carl Friedrich: Das Leben Richard Wagners. Dritte, gänzlich neu bearbeitete Ausgabe von 'Richard Wagner's Leben und Wirken'. Dritter Band (1853-1864). Leipzig 1899, s. VI.

²⁰ Weißheimer, Wendelin: Press-Manipulationen des Wagner-Syndikats gegen Weißheimer's "Erlebnisse mit Richard Wagner". Als Material-Beitrag zu den Verhandlungen des Deutschen Reichstags über das Urheberrecht (Januar 1901) zusammengestellt von Wendelin Weißheimer. Berlin s. 1901, 9. Tämän GLASENAPP tunnustaa teoksensa esipuheessa, Weißheimerin antaman tiedon pohjalta syntyivät kappaleet XIV ja XV, ks. GLASENAPP 1899, s. VI.

²¹ Weißheimer 1901, s. 11. Ks. myös GLASENAPP 1899, s. VII.

²² GLASENAPP 1899, s. 367. Maaliskuussa 1862 Wagner ja Weißheimer olivat Wiesbadenissa vierailleet rulettipöydän ääressä. Wagner oli antanut Weißheimerille numeron, jolle tämä sijoitti pienen summan. Hetkessä Weißheimer ja Wagner

voittivat satoja guldeneita. Pelin päätteeksi Weißheimer antoi rahat Wagnerille.

²³ Neue Freie Presse 8.9.1898.

²⁴ Richard Wagners echte Briefe an Ferdinand Präger. Kritik der Präger'schen Veröffentlichungen von Houston Stewart Chamberlain. Vorwort von Hans von Wolzogen. Bayreuth 1894.

²⁵ WESTERNHAGEN, Curt von: Wagner. Zweite überarbeitete und ergänzte Auflage. Freiburg 1979, s. 208.

²⁶ WESTERNHAGEN, s. 208-209. Houston Stewart Chamberlain julkaisi Wagnerin ja Prägerin välisen 'oikean' kirjeenvaihdon kokonaisuudessaan vasta vuonna 1908. Ks. lähemmin Richard Wagner an Ferdinand Präger. Herausgegeben mit kritischem Anhang von Houston Stewart Chamberlain. Leipzig 1908.

²⁷ Ks. esim. Weißheimer 1901, s. 8-9.

²⁸ Ks. lähemmin SALMI, Hannu: "Die Herrlichkeit des deutschen Namens..." Die schriftstellerische und politische Tätigkeit Richard Wagners als Gestalter nationaler Identität während der staatlichen Vereinigung Deutschlands. Annales Universitatis Turkuensis, Ser. B Tom. 196. Turun yliopisto, Turku 1993.